

Ларіна Тетяна Олексіївна

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник лабораторії

соціальної психології особистості

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-8975-3348

larinatetyna.olex@gmail.com

ВИКЛИКИ КОМУНІКАТИВНИХ РИЗИКІВ ДЛЯ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зроблено спробу окреслити проблемне поле негативних наслідків комунікативних ризиків для особистості в сучасному світі. Актуальність порушеної проблеми пояснюється тим, що останнім часом українське суспільство опинилося, з одного боку, під прицілом інформаційного впливу, що є наслідком гібридних війн у геополітичному просторі, а з другого, населення часто стає жертвою необмеженого, довільного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій. Наголошується, що сучасний стан інформаційного середовища суттєво впливає на адаптацію людини, загалом українського суспільства до реалій сьогодення. Це підтверджується даними статистики: українці стрімкими темпами опановують інформаційні технології, демонструють високі показники зайнятості на цифрових платформах та динаміки користування інтернетом. Робиться висновок, що все це підвищує ризик непередбачуваності суттєвої перебудови комунікативної сфери людини. З огляду на динамічність і міждисциплінарність досліджуваної проблеми автор статті спирається на той доробок і ті висновки, що представлені в журналах, включених до наукометричних баз, зокрема Web of Science. Отже, пропонований теоретичний аналіз – це пошук адекватних характеристик та ознак сучасних комунікативних ризиків для особистості. На основі аналізу проблеми комунікативних ризиків у сучасному світі окреслено визначальні характеристики цих небезпек та загроз, які вони породжують. По-перше, ідеться про небезпеку критичного навантаження на адаптаційно-регуляторні механізми людини, тобто про необхідність визначення інтегральної прийнятності комунікативного ризику для психічного здоров'я людини. По-друге, про довільне (ніким не обмежене, за власним бажанням) упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у соціальну та міжособистісну взаємодію, що породжує тенденцію погіршення соціального самопочуття та психічного здоров'я. По-третє, про багаторівневу трансформацію системи міжособистісної комунікації, що створює умови для формування конгломерату особистісних запобіжників проти надмірного тиску інформаційних ризиків. Окреслене коло небезпек дає змогу наблизитися до створення адекватної стратегії соціально-психологічного супроводу особистості в умовах багаторівневої трансформації системи міжособистісної комунікації.

Ключові слова: комунікативні ризики; інформаційно-комунікаційні технології; онлайн-ризики; трансформація системи міжособистісної комунікації.

Tetiana O. Larina

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,
Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8975-3348
larinatetyna.olex@gmail.com

THE CHALLENGES OF COMMUNICATION RISKS FOR THE PERSONALITY: A THEORETICAL ANALYSIS OF CONTEMPORARY RESEARCHES

Abstract. It is made an attempt to outline the problematic field of communication risks' negative consequences to the individual in the modern world. The urgency of this problem is dictated by the fact that recently Ukrainian society has been, on the one hand, under the sights of information influence as a result of hybrid wars in the geopolitical space, and, on the other, the population has often fallen victims of unrestricted, arbitrary access to information and communication technologies. It is emphasized that the current state of the information environment of Ukrainian society significantly influences the person's adaptation to today's realities. According to statistics, Ukrainians are rapidly embracing information technology, showing high employment rates on digital platforms, and growing the dynamics of Internet usage. Therefore, all this increases the risk of unpredictable transformation of the human communication sphere. Considering the dynamic and interdisciplinary nature of the problem, the author of this article is footing on the findings and conclusions presented in the journals included in the scientific databases, particularly, Web of Science. So, the proposed theoretical analysis is a search for adequate characteristics and signs of contemporary communication risks to the individual. Based on the analysis of the problem of communication risks in the modern world, there are outlined the certain characteristics of those dangers and threats that they generate. Firstly, there is a risk of the critical burden on human adaptation and regulatory mechanisms and as a consequence of the need to determine the integral acceptability of communication risk to human mental health. Secondly, the voluntary implementation (unlimited by any means; by own will) of information and communication technologies into social and interpersonal interaction, which creates the tendency of social well-being and mental health deterioration. Thirdly, the multilevel transformation of the interpersonal communication system, which creates the conditions to form a conglomerate of personal safety locks to overcome the excessive pressure of information risks. The identified range of dangers allows us to get closer to the development of an adequate strategy for the socio-psychological support of the individual in the context of the multi-level transformation of the interpersonal communication system.

Keywords: communication risks; information and communication technologies; online risks; transformation of the interpersonal communication system.

Постановка проблеми. Сьогодні завдяки стрімкій інформатизації суспільства комунікативний процес зазнає суттєвих трансформацій. Поява нових інформаційних технологій не тільки створює нові можливості в комунікації, а й породжує нові виклики для особистості. Останнім часом українське суспільство опинилося, так би мовити, під прицілом інформаційного впливу, що стало наслідком гібридних війн у геополітичному просторі та вільного доступу населення до інформаційно-комунікаційних технологій. Деструктивна природа цього впливу, за Г. Почепцовим, закладена в самій меті застосування комунікативних технологій: їх використовують задля впливу на масову свідомість з довготривалими і короткочасними цілями, внесення змін у когнітивну структуру, забезпечення відповідних змін у поведінковій структурі (Почепцов, 2001).

Поєднання таких факторів, як стрімка інформатизація суспільства та активізація гібридної війни на території України, створюють суттєві ризики для нормалізації життєдіяльності населення та переходу до мирного життя. Причому за таких умов у зону ризику потрапляють усі сфери людської діяльності. Отже, за своєю сутністю комунікативний процес – це не просто взаємне інформування, а й спільне розуміння предмета, тобто в кожному комунікативному процесі реально представлені в єдності *діяльність, спілкування та пізнання*. А тому вміння збирати та опрацьовувати інформацію, а також приймати рішення на її основі є однією із складових ефективної праці (Андреева, 2003).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі вивчення основних компонентів та психологічних особливостей сучасного інформаційно-комунікативного середовища С. Дружилов дійшов висновку, що впливу інформаційного потоку піддається картина світу людини, її світогляд, спосіб її життя, а фактором ризику є порушення адаптації людини до нових умов. Отже, зміни всередині особистості не встигають за стрімкими змінами технологій, що суттєво підвищує значущість проблематики екології людини. Дослідник підкреслює, що інформаційне середовище суспільства – власне об'єкт дослідження – можна розглядати як: середовище проживання людини; засіб інформаційної діяльності людини; систему комунікацій (міжособистісних); інформаційну інфраструктуру, що забезпечує зберігання масивів інформації, доступ до них і їх використання (Дружилов, 2018).

Психологів цікавлять сучасні характеристики інформаційного середовища українського суспільства, що можуть впливати на адаптацію людини до реалій сьогодення. Показником зміни середовища проживання людини з розвитком інформаційних технологій є стрімка динаміка користування інтернетом в Україні. Результати досліджень КМІС свідчать про стрімке зростання за цим параметром: з 12% у 2004 р. до 63% у 2018-му. Головними чинниками розбіжностей, коли йдеться про поширення інтернету в Україні, називають вік і тип поселення. Виявлено обернену залежність між віком і використанням інтернету: що молодший вік, то більше проникнення інтернету. Останнім часом серед усіх вікових груп, молодших за 60 років, кількість користувачів інтернету зростає досить помітно. Найбільш активна фаза цього зростання припадає на 2015-2016 роки (Харченко, 2017).

Якщо вірити статистиці, у 2013–2017 роках Україна посіла перше місце в Європі та четверте місце у світі за зайнятістю на цифрових платформах, що вимірюється сумою фінансових потоків та кількістю завдань, виконаних на таких платформах. Україна також посідає перше місце у світі в ІТ-фрилансі. Підраховано, що принаймні 3% української робочої сили охоплено онлайн-працею. Ще 18% українських офісних працівників уже “пробували” цифрову роботу і хотіли б повністю перейти на неї; один із двох розглядає її як додаткове джерело доходу (Алексинська, Бастрасова, & Харченко, 2018).

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Дослідники стверджують, що така стрімка динаміка може мати неоднозначний вплив на життєдіяльність людини. Так, у ході вивчення специфіки впливу інформаційної культури на таку сферу діяльності, як освітній процес, з-поміж головних перешкод і труднощів було звернуто увагу на *елементи непередбачуваності*. У результаті застосування комп'ютерних технологій відбувається суттєве перетворення не тільки комунікативної, а й мисленевої, мотиваційної та емоційної сфери людини, формується нове середовище розвитку та функціонування психічних процесів. На думку дослідників, комп'ютерні технології можна вважати новою формою опосередкування, що суттєво перебудовує структуру та динаміку людської діяльності. Важливим є те, що механізми формування цих змін та їх наслідки практично не вивчені, однак цілком певно можна говорити про те, що стилі життя та форми взаємодії людей, які склались історично, наразі зазнають кардинальних змін (Гнатик, 2018).

Мета статті – дослідити негативні наслідки комунікативних ризиків для особистості в сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на динамічність та міждисциплінарність досліджуваної проблеми в межах цієї статті ми спиралися на той доробок і ті висновки, що представлені в джерелах, включених до наукометричних баз, зокрема Web of Science. Отже, пропонується теоретичний аналіз – це пошук адекватних характеристик та особливостей сучасних комунікативних ризиків для людини.

Однією з характеристик новітнього технологічного простору науковці вважають багатогранність процесу адаптації особистості до нових форм комунікації, соціальності та життєвого простору в цілому. Отже, до позитивних модусів впливу електронної культури відносять розширення когнітивного горизонту, якнайкраще забезпечення інформацією, доступ до різних видів комунікації, творчості, самопрезентації, рекреації, вибір форм здобуття освіти та гнучкість працевлаштування. Однак дослідники звертають увагу і на негативний модус впливу: вплив світу техніки, який стрімко поглинає людину; кризу традиційних культурних цінностей, проблему самоідентифікації та феномен інтернет-залежності (Касавина, 2018).

Усвідомлення ризиків адаптації до нових умов реальності актуалізує численні дослідження специфіки та особливостей користувачів інтернету. Доведено, що використання різноманітних

можливостей всесвітньої мережі спричинює структурні та функціональні зміни психічної діяльності особистості. Дослідники зазначають, що *особливості спілкування в мережі* породжують низку феноменів, зокрема конструювання віртуальних особистостей та загрозу виникнення інтернет-залежності. У результаті, за висновками науковців, змінилися самі соціальні норми: тепер доречним є буденна публічна демонстрація власних думок, повсякденного життя, використання ненормованої лексики в практиці інтернет-коментування та ін. Спостерігається культурний нарцисизм, де інтернет-середовище сприяє створенню ілюзії про себе, а безмежний простір самореалізації породжує у “ мешканців ” віртуального середовища ілюзію необмежних можливостей (Жеребин, Алексеева, & Вершинская, 2017).

Окремим вектором трансформації комунікативного процесу в сучасному суспільстві дослідники вважають інформаційну аномію в політичній комунікації. Вчені підкреслюють, що в сучасному інформаційному суспільстві аномія як соціальний феномен стає процесним явищем, продуктом суспільства, що розвиває свої нові форми. Так, комплекс соціо-техно-культурних феноменів аберації інформації (відхилень від норми, помилок, викривлення) веде до неузгодженості комунікативного процесу (Карпова, 2017).

Отже, інформаційне суспільство, що продукує головним чином є інформацію та знання, породжує інформаційні ризики, які охоплюють громадянське суспільство та інститут науки. Зокрема, розглядаючи ключові ризики в правовій політиці, виокремлюють *ризики помилки в ідентифікуванні суб'єктів, ризики вибору моделі взаємодії (інформаційного обміну) та ризики зниження якісних характеристик інформації* (Рыбаков, & Тихонова, 2016).

Вивчаючи вплив інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на структуру і характер соціальних відносин у громадянському суспільстві, науковці зазначають, що поки що впровадження ІКТ *не веде до соціальної солідарності*. Постає питання, як зменшити соціальні ризики та мінімізувати тенденцію соціальної дезінтеграції і зростання чисельності незахищених громадян в умовах динамічного розвитку та поширення ІКТ (Левашов и др., 2016).

Сьогодні науковці вже відкрито говорять про те, що концепція У. Бека про глобальне суспільство ризику знаходить своє підтвердження, що він був правий, коли стверджував, що ризики цього суспільства мають внутрішню природу. Суспільство виробляє не тільки “ добре ”, а й “ погане ”, і це “ погане ” породжує “ вікна можливостей ”. Отже, у суспільстві ризику всі соціальні інститути та звичайні люди повинні бути готовими реагувати на мережеві ризики як у глобальному, так і в місцевому масштабі. Люди повинні постійно співвідносити власні життєві плани з ненавмисними ризиками. Дослідники підкреслюють, що сучасні “ мережеві війни ” не мають ані фронтів, ані меж. Їхні осередки, війська та окремі бійці мобільні та гнучкі. Тому вони легко адаптуються до будь-якого соціального середовища і стали невидимими. Відтак визнається необхідність вивчення форм прихованої діяльності, так само як вивчаються інші форми спілкування, і для цього потрібно застосовувати проблемно орієнтовану та міждисциплінарну методологію (Яницкий, 2016).

Отже, на особливу увагу заслуговує проблема адекватної оцінки комунікативних ризиків під кутом зору соціально-психологічної адаптації населення до сучасних умов комунікації, соціальності та життєвого простору в цілому. Коли йдеться про індикатори адекватності щодо оцінки ризиків загалом для здоров'я населення, наприклад, обговорюються особливості формування інтегральної прийнятності ризиків щодо здоров'я та необхідності переходу від односпрямованого поширення інформації про ризики до діалогу всіх зацікавлених у цьому суб'єктів (Барг, & Лебедева-Несевря, 2014).

Спроби науковців окреслити ризики для здоров'я людини в сучасному світі все частіше спонукають до пошуку опосередкованих зв'язків, що зумовлюють відмінності в стані здоров'я населення. Як з'ясувалося, неблагополучні в соціально-економічному плані групи населення з більшою імовірністю схильні до соціальної ізоляції, що, зі свого боку, негативно позначається на стані їхнього здоров'я. При цьому соціальні відносини пояснюють чималу (п'яту) частину соціально-економічних відмінностей щодо стану здоров'я досліджуваних (Кислицына, & Ферландер, 2015).

Соціальна ізоляція негативно позначається і на психічному здоров'ї людини, призводить до таких хворобливих психічних проявів, як депресія. Показовими є результати дослідження взаємозв'язку між стилем комунікації, типом прихильності і виникненням депресії. Було виявлено позитивну кореляцію між відкритим стилем комунікації і безпечною прихильністю, а також між уникненням і дистанціюванням.

Отже, отримані дослідниками результати підтверджують важливість урахування таких факторів ризику для розвитку депресії, як стиль комунікації і тип прихильності (Касимова, & Герайбейли, 2015).

Численні дослідження підтверджують наявність опосередкованого впливу віртуальної комунікації на виникнення непередбачуваних наслідків у життєдіяльності особи (Баева, 2015). Наприклад, як одну з ключових причин, через які підлітки наражаються на онлайн-ризиків, дослідники називають фактор необізнаності батьків. Визначають три групи факторів необізнаності: *природа ризиків*, коли батьки не знають про проблеми, які діти самі ініціювали в мережі (кібербулінг щодо інших, особисті зустрічі з онлайн-знайомими, кібербулінг щодо самої дитини, отримання повідомлень сексуального змісту); *ознаки девіантної поведінки у підлітків*; *більш активне (а то й надмірне) користування інтернетом*, а тому більша впевненість дітей, більш високий (порівняно з дорослими) рівень знань та навичок в інтернеті, особливо у сфері спілкування, більш широке коло онлайн-активностей. Зауважено, що контроль та обмеження з боку батьків роблять поведінку підлітків більш відповідальною і знижують імовірність непоінформованості дорослих про особисті зустрічі їхніх дітей та випадки кібербулінгу. Водночас заборони можуть провокувати приховування поширених ризиків (наприклад, перегляд зображень сексуального плану) (Солдатова, & Расказова, 2019).

Однак стиль комунікації, тип прихильності та фактор необізнаності не є єдиними причинами, що породжують небезпечні наслідки для життєдіяльності людини. Так, сучасні інформаційні технології навчання забезпечують вільний доступ до інформаційних ресурсів, дистанційність, мобільність, інтерактивність, можливість формування соціальних освітніх мереж та освітніх спільнот, моделювання та анімування різних процесів та явищ, що веде зрештою до гіперінформатизації суспільства. Усе це, за висновками експертів, ставить під загрозу оптимальний особистісний та фізичний розвиток, психічне та психологічне здоров'я і благополуччя, передусім дітей (Кучма, 2017).

Окремий напрям досліджень пов'язаний з вивченням особистісних трансформацій під впливом ще одного ризику інтеграції інформаційно-комунікаційних технологій у життєвий простір людини, яким є ігрова комп'ютерна залежність. Результати дослідження, спрямованого на виявлення рівня вираженості ігрової комп'ютерної залежності в підлітків та структури їхньої суб'єктності, вказують на те, що в підлітків з високим рівнем ігрової комп'ютерної залежності помітно нижчі показники розвитку таких компонентів суб'єктності, як усвідомлена активність, здатність до рефлексії, уміння розуміти та приймати іншу людину (Volkova, & Grishina, 2015).

Дослідження впливу інтернет-комунікацій на поведінку та інтелектуальний розвиток молоді показали, що разом із посиленням мережевої інтернет-залежності зростає й усвідомленість негативних наслідків інформаційних контентів для соціального самопочуття та психічного здоров'я (Шаповалова, 2015).

Дослідники, які вивчають особливості взаємодії особистості з комп'ютером, звертають увагу на взаємозв'язок між такими особистісними рисами, як екстраверсія, свідомість та емоційна стабільність, і стилем віртуального спілкування підлітків. Визначено особистісні запобіжники проти надмірного використання молоддю комп'ютера та її захоплення іграми. Такими запобіжниками можуть бути позитивна емоційність, товариськість, організованість, активність, поступливість, співчуття, прагнення до досягнень, відкритість досвіду, а також низький рівень сором'язливості та антагонізму (Риппинен, & Слободская, 2014).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз проблеми комунікативних ризиків у сучасному світі дає змогу виокремити загальні характеристики тих небезпек і загроз, що вони породжують. По-перше, ідеться про безпеку критичного навантаження на адаптаційно-регуляторні механізми людини і, як наслідок, необхідність визначення інтегральної прийнятності комунікативного ризику для психічного здоров'я людини. По-друге, про довільне (ніким не обмежене, за власним бажанням) упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у соціальну та міжособистісну взаємодію і, як наслідок, про тенденцію погіршення соціального самопочуття та психічного здоров'я. По-третє, про багаторівневу трансформацію системи міжособистісної комунікації, що створює умови для формування конгломерату особистісних запобіжників проти надмірного тиску інформаційних ризиків. Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо в розробленні діагностичного інструментарію для визначення специфіки системи міжособистісного спілкування під тиском інформаційних ризиків. Окреслене коло небезпек дає змогу наблизитися до створення адекватної стратегії соціально-

психологічного супроводу особистості в умовах багаторівневої трансформації системи міжособистісної комунікації.

Список використаних джерел

- Алексинська, М., Бастракова, А., & Харченко, Н. (2018). *Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи*. Взято з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=777&page=3&t=13>.
- Андреева, Г. М. (2003). *Социальная психология: учебник*. Москва: Аспект Пресс.
- Баева, Л. В. (2015). Виртуальная коммуникация: особенности и этические принципы. *Философские науки*, (10), 94–110.
- Барг, А. О., Лебедева-Несевря, Н. А. (2014). Риск-коммуникация как механизм формирования адекватной оценки рисков для здоровья населения. *Здоровье населения и среда обитания*, 12 (261), 9–11.
- Гнатик, Е. Н. (2018). Роль информационных технологий в культурном пространстве высшего образования: миф и реальность. *Обсерватория культуры*, 15(4), 490–501.
- Дружилов, С. А. (2018). Современная информационная среда и экология человека: психологические аспекты. *Гигиена и санитария*, 97(7), 597–603.
- Жеребин, В. М., Алексеева, О. А., & Вершинская, О. Н. (2017). Социально-психологические особенности пользователей Интернета. *Народонаселение*, 1 (75), 116–124.
- Карпова, А. Ю. (2017). Маркеры и эффекты информационной анонии в политической коммуникации. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*, (40), 112–121.
- Касавина, Н. А. (2018). Человек и техника: амбивалентность электронной культуры. *Эпистемология и философия науки*, 55(4), 129–142.
- Касимова, С. О., & Герайбейли, Г. Ч. (2015). Изучение стиля коммуникации у больных с депрессией. *Психиатрия и психофармакотерапия*, 17(5-6), 59–62.
- Кислицына, О. А., & Ферландер, С. (2015). Роль социальных отношений в объяснении социально-экономических различий в состоянии здоровья россиян. *Социальные аспекты здоровья населения*, 44 (4), 4–5.
- Кучма, В. Р. (2017). Гигиеническая безопасность гиперинформатизации жизнедеятельности детей. *Гигиена и санитария*, 96(11), 1059–1063.
- Левашов, В. К., Сарьян, В. К., Назаренко, А. П., Новоженина, О. П., Тощенко, И. Ж., Шушпанова, И. С., & Саломатина, Е. В. (2016). Развитие информационно-коммуникационных технологий и перспективы гражданского общества. *Социологические исследования*, 9, 13–20.
- Почепцов, Г. Г. (2000). *Информационные войны*. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер.
- Риппинен, Т. О., & Слободская, Е. Р. (2014). Взаимосвязи личностных особенностей подростков с повседневным использованием компьютера. *Психологический журнал*, 35 (4), 18–25.
- Рыбаков, О. Ю., & Тихонова, С. В. (2016). Информационные риски и эффективность правовой политики. *Журнал российского права*, 3 (231), 88–95.
- Солдатова, Г. У., & Рассказова, Е. И., (2019). Неосведомленность родителей о столкновении подростков с рисками в интернете: содержание и психологические факторы. *Психологический журнал*, 40 (1), 71–83.
- Харченко, Н. (2017). Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017. Взято з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1&t=5>.
- Шаповалова, И. С. (2015). Влияние интернет-коммуникаций на поведение и интеллектуальное развитие молодежи. *Социологические исследования*, 4, 148–151.
- Яницкий, О. Н. (2016). Современные сети и инфраструктуры в свете теории общества риска. *Социология, этнология*, 25(3), 37-55.
- Volkova, E. N., & Grishina, A. V. (2015). Structure of subjectivity of younger teenagers with different levels of computer addiction. *Психологический журнал*, 36(2), 20–31.

References

- Aleksynska, M., Bastrakova, A., & Kharchenko, N. (2018). *Zainiatist cherez tsyfrovi platformy v Ukraini. Problemy ta stratehichni perspektyvy* [Employment through digital platforms in Ukraine. Problems and strategic perspectives]. Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=777&page=3&t=13>. (in Ukrainian)
- Andreyeva, G. (2003). *Sotsialnaya psikhologiya: uchebnik* [Social Psychology: a textbook]. Moscow: Aspect Press. (in Russian)
- Barg, A. O., & Lebedeva-Nesevrya, N. (2014). Risk-kommunikatsiya kak mekhanizm formirovaniya adekvatnoy otsenki riskov dlya zdorovya naseleniya [Risk-communication as an effective way of producing the cumulative acceptability of human health risks]. *Zdorovye naseleniya i sreda obitaniya*, 12 (261), 9–11. (in Russian)
- Bayeva, L. (2015). Virtualnaya kommunikatsiya: osobennosti i eticheskiye printsipy [Virtual Communication: Features and Ethical Principles]. *Filosofskiye nauki*, (10), 94–110. (in Russian)
- Druzhilov, S. A. (2018). Sovremennaya informatsionnaya sreda i ekologiya cheloveka: psikhologicheskiye aspekty [Modern information environment and human ecology: psychological aspects]. *Gigiyena i sanitariya*, 97(7), 597–603. (in Russian)
- Gnatik, E. N. (2018). Rol informatsionnykh tekhnologiy v kulturnom prostranstve vysshego obrazovaniya: mif i realnost [The Role of Information Technology in the Cultural Space of Higher Education: Myth and Reality]. *Observatoriya kultury*, 15(4), 490–501. (in Russian)
- Karpova, A. Yu. (2017). Markery i efekty informatsionnoy anomii v politicheskoy kommunikatsii [Markers and the effects of information anomie in political communication]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya*, (40), 112–121. (in Russian)
- Kasavina, N. A. (2018). Chelovek i tekhnika: ambivalentnost elektronnoy kultury [Man and Technology: Ambivalence of Digital Culture]. *Epistemologiya i filosofiya nauki*, 55(4), 129–142. (in Russian)
- Kasimova, S. O., & Garaybayli, G. Ch. (2015). Izucheniye stilya kommunikatsii u bolnykh s depressiyey [Study of communication styles in depressive patients]. *Psikhiatriya i psikhofarmakoterapiya*, 17(5-6), 59–62. (in Russian)
- Kharchenko, N. (2017). *Dynamika korystuvannia Interenet v Ukraini: traven 2017* [Dynamics of Internet usage in Ukraine: May 2017]. Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1&t=5> (in Ukrainian)
- Kislitsyna, O., & Ferlander, S. (2015). Rol sotsialnykh otnosheniy v obyasnenni sotsialno-ekonomicheskikh razlichiy v sostoyanii zdorovya rossiyan [Role of social relations in explaining socio-economic health disparities among the Russians]. *Sotsialnyye aspekty zdorovya naseleniya*, 44 (4), 4–5. (in Russian)
- Kuchma, V. R. (2017). Gigiyenicheskaya bezopasnost giperinformatizatsii zhiznedeyatelnosti detey [The minimization of the impact of information and communication technologies on the health and well-being of children]. *Gigiyena i sanitariya*, 96(11), 105–1063. (in Russian)
- Levashov, V. K., Saryan, W. K., Nazarenko, A. P., Novozhenina, O. P., Toshchenko, I. Zh., Sushpanova, I. S., & Salomatina, E. V. (2016). Razvitiye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy i perspektivy grazhdanskogo obshchestva [Civil society in the networks of information and communication technologies]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 9, 13–20. (in Russian)
- Pocheptsov, G. G. (2000). *Informatsionnyye voyny* [Information Wars]. Moscow: Refl-book; Kyiv: Vakler. (in Russian)
- Rippinen, T. O., & Slobodskaya, H. R. (2014). Vzaimosvyazi lichnostnykh osobennostey podrostkov s povsednevnyim ispolzovaniyem kompyutera [Relationship of adolescents personal peculiarities with everyday use of computer]. *Psikhologicheskiy zhurnal*, 35 (4), 18–25. (in Russian)
- Rybakov, O. Yu., & Tichonova, S. V. (2016). Informatsionnyye riski i effektivnost pravovoy politiki [Information Risks and the Efficiency of Legal Policy]. *Zhurnal rossiyskogo prava*, 3 (231), 88–95 (in Russian)
- Shapovalova, I. S. (2015). Vliyaniye internet-kommunikatsiy na povedeniye i intellektualnoye razvitiye molodezhi [Internet-communications impact of behavior and intellectual development of young people]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 4, 148–151. (in Russian)
- Soldatova, G., & Rasskazova, E. (2019). Neosvedomlennost roditel'ey o stolknovenii podrostkov s riskami v internete: sodержaniye i psikhologicheskiye faktory [Parental unawareness about online risks in adolescence: relevance and psychological factors]. *Psikhologicheskiy zhurnal*, 40(1), 71–83. (in Russian)
- Volkova, E. N., & Grishina, A. V. (2015). Structure of subjectivity of younger teenagers with different levels of computer addiction. *Psikhologicheskiy zhurnal*, 36(2), 20–31. (in English)
- Yanitskiy, O. N. (2016). Sovremennyye seti i infrastruktury v svete teorii obshchestva riska [Modern Networks and Infrastructures in Light of the Risk-Society]. *Sotsiologiya, etnologiya*, 25(3), 37–55. (in Russian)

Zherebin, V. M., Alexeyeva, O. A., & Vershinskaya, O. N. (2017). Sotsialno-psikhologicheskiye osobennosti polzovateley Interneta [Socio-psychological features of Internet users]. *Narodonaseleniye*, 1 (75), 116–124. (in Russian)